

Борхес Хорхе Луїс

Біографія

ХОРХЕ ЛУЇС БОРХЕС

(1899-1986)

Хорхе Луїс Борхес — одна з легендарних особистостей сучасного літературного світу. Тільки звичайне перерахування премій, нагород і титулів займе багато рядків: Коммендаторе Італійської Республіки, Командор ордена Почесного легіону "За заслуги в літературі і мистецтві", Кавалер ордена Британської імперії "За видатні заслуги" та іспанського ордена "Хрест Альфонсо Мудрого", доктор Сорбонни, Оксфордського й Колумбійського університетів, лауреат премії Сервантеса. Усюди його перекладають, вивчають, цитують. Однак Борхеса не тільки звеличують, але й знецінюють. У минулому він нерідко робив журналістам реакційні заяви на різні злободенні питання. Почувалася в цьому якась нарочитість (епатаж і настирлива ексцентричність), бажання шокувати активну передову суспільну думку Латинської Америки. Позиція Борхеса викликала здивування, суперечки, а то й заперечення з боку таких письменників, як Пабло Неруда, Габріель Гарсія Маркес, Хуліо Кортасар, Мігель Отеро Сільва, проте вони завжди відгукувалися про Борхеса як про майстра і зачинателя нової латиноамериканської прози.

Хорхе Луїс Борхес народився в Аргентині, але юність провів у Європі, куди його батько, професійний юрист, згодом професор психології, виїхав напередодні Першої світової війни на тривале лікування. Саме батько прищепив синові любов до англomовної літератури; цією мовою Борхес володів чудово: у 8 років було надруковано його переклад казки О. Вайльда "Щасливий принц". Згодом Борхес перекладав Кіплінга, Фолкнера, Джойса, В. Вульф. Крім англійської, він володів французькою, італійською, португальською, латиною. Після виходу на пенсію батька Борхеса родина виїхала до Швейцарії, а в 1919 році переїздить до Мадрида. Вірші й переклади молодого Борхеса друкуються в модерністських журналах. На самому початку 20-х років Борхес зблизився з гуртком молодих іспанських літераторів, що назвали себе "ультраїстами", котрі належали до літературної течії, проголосивши, що метафора — головний елемент, основа й мета поезії; все це відбилось на подальшій творчості письменника. Борхес тоді сповідував примарну, але палку революційність. Після повернення до Аргентини в 1921 році він примикає до лідерів місцевого абстракціоністського руху, випускає кілька збірок віршів у дусі усе того ж ультраїзму. А потім його творчий шлях зробив крутий поворот, очевидно, викликаний різкою зміною суспільного клімату в Аргентині. З державним переворотом 1930 року скінчилося ліберальне правління партії радикалів і почалася важка ера боротьби з фашистськими тенденціями в політичному житті країни. У цих умовах абстракціоністське експериментування висихає, Борхес з 1930 року зовсім залишає поезію, до якої повернеться лише в 60-ті роки, коли стане перед читачем зовсім іншим поетом, який остаточно порвав з авангардизмом. Після

декількох років мовчання він з 1935 року починає одну за одною видавати свої прозаїчні книги: "Всесвітня історія безчестя" (1935), "Історія вічності" (1936), "Вимисли" (1944), "Алеф" (1949), "Нові розслідування" (1952), "Повідомлення Броуді" (1970), "Книга піску" (1975). У 30-ті роки, коли до влади в Аргентині приходять військові, Борхес підписує низку протестів проти свавілля аргентинського уряду. Наслідки цього виказали себе одразу ж: з міркувань благонадійності Борхесу відмовили в Національній премії за книгу новел "Сад розбіжних стежок", було заарештовано його матір і сестру, самого Борхеса позбавили місця роботи в бібліотеці. Допомогли друзі, котрі виклопотали для нього читання циклу лекцій в Аргентині й Уругваї. В цей час катастрофічно падає зір Борхеса: відбилися наслідки невдалої операції та важка родинна хвороба (п'ять поколінь чоловіків-Борхесів помирали в повній сліпоті). У наступні десятиліття, крім служби в Національній бібліотеці, Борхес читає в університеті лекції з англійської літератури, багато займається філологією і філософією. У 60-ті роки, коли прийшла слава, здійснює кілька подорожей Європою й Америкою, час від часу виступає з лекціями (один з його лекційних циклів зібраний у книгу "Сім вечорів", 1980).

Легендарність, "загадковість" особистості Борхеса прояснюється, тільки якщо проникнути в його творчість. Борхес пише новели фантастичні, психологічні, пригодницькі, детективні, іноді навіть сатиричні ("Найстарша сеньйора"), пише есе, що іменує "розслідуваннями", які відрізняються від новел лише деяким ослабленням фабули, не поступаючись їм у фантастичності. Пише прозаїчні мініатюри, що звичайно включає у свої поетичні збірники ("Діяч", 1960; "Хвала тіні", 1969; "Золото тигрів", 1972). Почавши з поезії, Борхес, по суті, назавжди залишився поетом. Поетом щодо слова й твору в цілому. Справа не тільки в разючому лаконізмі, що важко дається перекладачам. Адже Борхес аж ніяк не пише так званим "телеграфним стилем" 20-х років. У його класично чистій прозі немає буквально нічого зайвого, але є все необхідне. Він відбирає слова, як поет, затиснутий розміром і римою, ретельно витримує ритм оповідання. Він прагне до того, щоб оповідання сприймалось як вірш, часто говорить про "поетичну ідею" кожного оповідання і його "тотальний поетичний ефект" (очевидно, саме тому його і не приваблює велика прозаїчна форма — роман).

В ультраїстських маніфестах що складали в 20-і роки Борхес і його соратники, метафора проголошувалася первинним осердям і метою поезії. Метафора в юнацьких віршах Борхеса народжувалася з несподіваного уподібнення, заснованого на зримій подібності предметів. Відійшовши від авангардизму, Борхес відмовився і від несподіваних візуальних метафор. Зате в його прозі, а потім і у віршах, з'явилася інша метафоричність — не візуальна, а інтелектуальна, не конкретна, а абстрактна. Метафорами стали не образи, не рядки, а твори в цілому, — метафорою багатозначною, багатозначною, метафорою-символом. Якщо не враховувати цієї метафоричної природи оповідань Борхеса, більшість з них здаватимуться лише дивними анекдотами. Оповідання "Сад розбіжних стежок" можна прочитати як цікаву детективну історію, але й отут відчуємо глибинний метафоричний плин, де сад сприймається як ідеальний

образ природи та Всесвіту. В процесі сюжету символ начебто втілюється й оживає: сад-лабіринт — це мінлива, примхлива, непередбачена доля; сходячись і розходячись, її стежки ведуть людей до неочікуваних зустрічей і випадкової смерті.

Іноді в оповіданнях Борхеса помітне наслідування романтичній чи експресіоністській новелі ("Кола руїн", "Зустріч", "Письмена Бога"). Це не випадково: усе життя аргентинський прозаїк захоплюється Едгаром По, а в юності з захопленням читав моторошні новели австрійського експресіоніста Густава Мейрінка, в якого й перейняв інтерес до середньовічної містики. Але трактування подібних сюжетів у Борхеса інше: немає нічного мороку, що лякає, усе таємниче залито яскравим світлом і від страшного страшно не через загадковість, а через усвідомлення. Свою найзнаменитішу добірку оповідань Борхес назвав "Вимисли"; певною мірою так можна позначити й головну тему його творчості.

Оповідання Борхеса не раз піддавали класифікації: то за структурою оповідання, то за міфологічними мотивами, що у них виявляли критики. Важливо, однак, при будь-якій диференціації не прогледіти головне — "прихований центр", як висловлюється сам письменник, філософську й художню мету творчості. Неодноразово, в інтерв'ю, статтях і розповідях, Борхес говорив про те, що філософія і мистецтво для нього рівнозначні й майже тотожні, що всі його багаторічні й великі філософські праці, що включали також християнську теологію, буддизм, даоїзм і т.п., були спрямовані на пошук нових можливостей для художньої фантазії.

На дозвіллі Борхес з учнями та друзями любить створювати антології. У "Книзі про небеса і пекло" (1960), "Книзі про уявлюваних істот" (1967), "Коротких і неймовірних розповідях" (1967) уривки з давньоперсидських, давньоіндійських і давньокитайських книг, арабські казки, переклади християнських апокрифів і давньонімецьких міфів, уривки з Вольтера, Едгара По та Кафки. І в антологіях, і в оригінальній творчості Борхес хоче показати, на що здатен людський розум, які повітряні замки він уміє будувати, наскільки далеким від життя може бути політ фантазії. Але якщо в антологіях Борхес тільки захоплюється протеїз-мом і невтомністю уяви, то у своїх оповіданнях він, крім того, досліджує гігантські комбінаторні здібності нашого інтелекту, що грає все нові й нові шахові партії з універсумом. Як правило, оповідання Борхеса містять яке-небудь припущення, прийнявши яке, ми в несподіваному ракурсі бачимо суспільство, по-новому оцінюємо наше світосприймання. Серед борхесівських оповідань є також передбачення, застереження, інтерпретації.

От одне з кращих його оповідань — "П'єр Менар, автор "Дон Кіхота". Якщо відвернутися на хвилину від вигаданого П'єра Менара з його вигаданою літературною біографією, ми бачимо, що в дикуватій, ексцентричній формі тут розглянутий феномен двоїстого сприйняття мистецтва. Будь-який твір, будь-яку фразу художнього твору можна читати ніби подвійним зором. Очима людини того часу, коли був написаний твір: знаючи історію і біографію художника, ми можемо, хоча б приблизно, реконструювати його задум і сприйняття його сучасників і, отже, зрозуміти твір у середині його епохи — такий спосіб обмірковує П'єр Менар, але відмовляється від

нього. І інший погляд — очима людини XX століття з його практичним і духовним досвідом. Це саме те, що, на думку оповідача, намагався зробити П'єр Менар, який встиг "переписати", тобто переосмислити, лише три глави "Дон Кіхота": співвідношення між реальним автором, автором-оповідачем і вигаданим оповідачем, давню суперечку про перевагу або шпаги й пера, або війни й культури; звільнення Дон Кіхотом каторжників і висловлення при цьому дуже сучасних думок про справедливість, про правосуддя, що не повинне спиратися тільки на визнання засуджених, про могутність людської волі, якій до снаги перемогти будь-які випробування. Осучаснення класики трапляється дуже часто, але, як правило, залишається неусвідомленим. Неймовірно й непосильне підприємство П'єра Менара робить його наочним. Мабуть, найбільш численну групу фантастичних оповідань Борхеса становлять оповідання-застереження. Але особливу тривогу викликає в Борхеса пластичність людського розуму, здатність піддаватися впливу, змінювати ідеї і переконання. Борхес нерідко визначає відносність усіх понять, вироблених нашою цивілізацією. У "Повідомленні Броуді", наприклад, показане суспільство, де усі: влада, правосуддя, релігія, мистецтво, етика, на наш погляд, поставлені з ніг на голову. Найбільш вражаючий символ цієї відносності — оповідання "Тлін, Укбар", у якому вигадано, що групі інтелектуалів удається поступово нав'язати людству зовсім нову систему мислення, достатньо лише змінити логіку, весь обшир людських знань, етичних і естетичних цінностей. Борхес не може приховати, що захоплюється силою уяви тих, хто створив нову систему поглядів, продумав її до дріб'язків, зробив імпонуюче стрункою. Однак у голосі оповідача замилювання поєднується з жахом, тому вірніше було б віднести оповідання до антиутопій, що перегукуються з "Прекрасним новим світом", знаменитим в 30-40-і роки романом-антиутопією Олдоса Хакслі, що зображує знедуховлене технократичне суспільство майбутнього. Адже дух у розповіді Борхеса здобуває перемогу не над матерією, а над духом же. Це оповідання було надруковане в 1944 році, і не дивно, що навіть на краю світу, удаліні від Європи, художник відчував "почуття туги і розгубленості" при звістках про фашистський "новий порядок" у третьому рейху.

Складаючи свої інтелектуальні метафори, Борхес виявляє зухвалість стосовно устояних і загальноприйнятих понять і навіть до священних міфів і сакральних текстів західної цивілізації, у лоні якої він був вихований. Читання Євангелія може привести до несподіваного смертоносного результату ("Євангеліє від Марка"). Герой оповідання "Три версії зрадництва Іуди" узагалі заперечив Новий Заповіт, припустивши, що боголюдиною був не Ісус, а Іуда, і спокута полягала не в смерті на хресті, а в набагато більш жорстоких муках совісті й нескінченному стражданні в останнім колі пекла. Заключні рядки цього оповідання про те, що зло збігається деякими рисами із щастям, наближають нас до розуміння критеріїв, якими керується Борхес, створюючи свої фантастичні постулати. Фантастичні оповідання Борхеса звичайно містять яке-небудь неймовірно допущення, що дозволяє побачити світ у зовсім несподіваному аспекті й задуматися над найважливішими питаннями культури. Чи можливо, наприклад,

скликати конгрес, у якому реально було б представлене все людство ("Конгрес").

Прийнято думати, що Борхес, пропонуючи нам насолодитися грою розуму й фантазії, не торкається питання про відношення своїх вимислів до реальності, його завдання нібито — демонструвати множинність точок зору на дійсність, не виносячи остаточного судження, що тут неправдиве, а що адекватне реальності. Справді, письменник нерідко іменує себе агностиком, але зазвичай висуває, ніби на вибір, два, три, а то і більше тлумачень ("Сон Колріджа", "Задача", "Лотерея у Вавілоні"), серед яких є й абсолютно раціональні, й абсолютно ірраціональні. Відноси́нам інтелекту і реальності присвячене оповідання "Пошуки Аверроеса".

Ще більш драматичне попередження щодо того, як небезпечно випустити з уваги реальність, міститься в оповіданнях "Заїр" і "Алеф". Автор-оповідач в обох історіях усвідомлює страшну загрозу суб'єктивного ідеалізму: зосередитися на своїй ідеї, на своєму суб'єктивному баченні світу, бути упевненим, що ти носиш у собі Всесвіт,— значить, у найлегшому і комічному варіанті стати графоманом, як Карлос Архентино, а в серйозному і патологічному випадку — впасти в божевілля. Недарма обидві розповіді починаються смертю ексцентричної, але чарівної жінки. Непояснений чар цих жінок є метафорою живої, мінливої, незбагненої реальності, такої ж багатоликої, часом жорстокої, але приваблюючої, як Беатріс Вітербо.

Багато критиків і надто вибагливі читачі минулого були заворожені незрівнянною ерудицією Борхеса, його манерою подавати вимисел як коментар, просто переказ чужих книг. У його творах можна знайти ремінісценції, запозичення, приховані цитати: це й дотепні рішення честертонівського патера Брауна, який знаходив завдяки здоровому глузду й знанню людської психології несподівані пояснення загадкових випадків. У "Трьох версіях зрадництва Іуди" і деяких інших оповіданнях, у яких новаторська і парадоксальна інтерпретація або міфу, або класичного літературного мотиву переломленої свідомості вигаданого персонажа, як результат його духовних пошуків, і оман, можна дослідити вплив "Легенди про Великого інквізитора" Достоевського. У "Повідомленні Броуді" міститься пряме посилання на Свіфта. Очевидно, до філософських повістей Вольтера "Задіг, чи Доля" і "Царівна Вавілонська" тяжіє у Борхеса сама ідея перетворення Вавилону ("Лотерея у Вавілоні", "Вавілонська бібліотека"). У запозичених мотивах Борхес вступає у діалог, гру.

У зібранні творів Борхеса чимало оповідань про повсякденні життєві драми, про звичайних, грубих, які не пишуть і навіть не читають книг, людей. Письменник збирався надалі розвивати саме цей напрямок. В інтерв'ю в 1967 році він заявив, що думає писати на реальні теми й опублікувати книгу психологічних творів, де буде намагатися уникнути містичного, уникнути лабіринтів, дзеркал, усіх маній, смертей, щоб персонажі були такими, які вони є. Не можна сказати, щоб ця програма була цілком виконана. Смерть присутня практично в кожному творі Борхеса, адже йому потрібні екстремальні, "фатальні" ситуації, у яких персонаж може розкрити в собі щось несподіване чи переважаюче сподівання. При цьому Борхес підходить до людської психології з тими ж мірками, що й до людської фантазії. Оповідання "Емма Цунц"

критики звичайно витлумачують як свого роду вправу з фрейдистської теми "комплексу Електри". Однак усе-таки вважаємо, що головне для Борхеса — зовсім не стосунки Емми з батьком. Головне в творі — це подив перед таємничою здатністю людини до миттєвого і безповоротного переродження, опанування неприборканих і доти невідомих самій людині внутрішніх сил. Боязка й соромлива фабрична робітниця здійснює ретельно продумане убивство-помсту, без вагань жертвуючи своєю цнотливістю. Зовсім несподіваного повороту набуває і розвиток, здавалося б, добре відомої в літературі теми суперництва двох братів через жінку ("Розлучниця"). А в пригодницьких оповіданнях зі збірника "Всесвітня історія підлості" ("Удова Чин-га, піратка", "Безкорисливий убивця Білл Харріган" і ін.) Борхес дивується розмахові зла, настільки ж неприборканого, наскільки може бути неприборканою фантазія людини.

У творчості Борхеса є зіткнення двох полюсів, двох протиборчих стихій. На одному полюсі — вимисли інтелекту та фантазії, на іншому — те, що Борхес любить позначати словом "епічне". Епічне для нього — це насичена дією національна історія. Предки Борхеса брали участь майже у всіх головних подіях історії Аргентини й Уругваю. Його прадід боровся і переміг під прапорами Болівара в славній битві під Хуніне (1824), що була початком повного визволення Латинської Америки від іспанського колоніального ярма. Борхес пише про долю предків: "Я ніколи не переставав відчувати ностальгію щодо їх епічної долі, у якій боги мені відмовили". Тому з любовним описом старих кварталів Буенос-Айреса, з обробкою місцевих переказів ми бачимо багато оповідань у Борхеса. Аргентинське минуле з'являється в його оповіданнях, як "втрачений рай". Борхеса завжди приваблював цей маргінальний світ, адже там було своє сповідання віри: хоробрість, вірність дружбі, готовність гідно зустріти смертну годину ("Південь"). З'являються твори, де події описані з глибоким інтересом до національної історії ("Інша смерть", "Найстарша сеньйора", "Гуаякіль").

Отже, твори Борхеса об'єднані тим, що спрямовані на пізнання людини: її розуму й душі, фантазії і волі, здатності мислити та необхідності діяти. Усе це, за глибоким переконанням письменника, існує неподільно. "Я гадаю,— говорить Борхес,— що люди взагалі помиляються, коли вважають, що лише повсякденне представляє реальність, а все інше ірреальне. У широкому розумінні пристрасті, ідеї, припущення настільки ж реальні, як факти повсякдення, і більше того — створюють факти повсякдення. Я упевнений, що усі філософи світу впливають на повсякденне життя". Жорстоку байдужість до долі простої людини Борхес викрив у "Найстаршій сеньйорі".

Як і багатьох інших письменників Латинської Америки, Борхеса найвищою мірою хвилює проблема духовних традицій. У статті "Аргентинський письменник і традиція" (1932) він рішуче висловився за прилучення до світової культури: тільки оволодіння її багатствами допоможе проявитися аргентинській сутності.

У 50-і роки до Борхеса приходить широке визнання. Його книги друкують величезними тиражами — спочатку в Європі, потім і в усьому світі, а в 1955 році, після падіння диктатури Перона Борхеса призначають директором Національної бібліотеки Буенос-Айреса. Це призначення майже одночасно збіглося з повною сліпотю

письменника. Борхес мужньо переносить сліпоту. Він замінює видимий світ, назавжди втрачений, світом культури. Борхеса тепер ніщо не відволікає від літератури. Виходять його збірники "Діах" (1960), "Золото тигрів" (1972), "Книга піску" (1975) та ін. Борхес багато подорожує, відвідує Англію, Францію, Іспанію, Ізраїль, СІЛА, Перу. Його перекладають, вивчають, цитують у всіх країнах.

В нашу епоху латиноамериканська література зуміла зробити незаперечно оригінальний, самобутній внесок у художній розвиток людства завдяки тому, що усі великі художники прагнули об'єднати, синтезувати свою народну традицію і європейський, а потім і світовий культурний досвід ("Сто років самотності" Гарсія Маркеса, "Мінливості методу" і "Весна священна" Карпент'єра, оповідання і романи Кортасара, Онетти, Отеро Сільви, Варгаса Льоси; у цьому ряду має бути названий і Хорхе Луїс Борхес — він ішов і йде своїм, особливим шляхом, але до спільної мети).

ОСНОВНІ ТВОРИ:

"Діах", "Золото тигрів", "Книга піску", "Найстарша сеньйора", "Всесвітня історія безчестя", "Історія вічності", "Вимисли", "Алеф", "Нові розслідування", "Повідомлення Броуді", "Кола руїн", "Зустріч", "Письмена Бога", "П'єр Менар, автор "Дон Кіхота", "Тлін, Укбар", "Три версії зрадництва Іуди".

ЛІТЕРАТУРА: 1. Фуэнтес К. Новий латиноамериканський роман // Писатели Латинской Америки о литературе.— М, 1982.; 2. Левин Ю. И. Повествовательная структура как генератор смысла. Текст в тексте Х. Л. Борхеса // Текст в тексте. Труды по знаковым системам.— Тарту, 1981.; 3. Степанов Г. В. Поучительный эксперимент Х. Л. Борхеса // Степанов Г. В. Язык. Литература. Поэтика.— М., 1988.; 4. Письменники Латинської Америки про літературу.— М., Веселка, 1982.